

Buzás Miklós – Vass Erika

KÉT KÉP. LOZSÁD NÉPI ÉPÍTÉSZETE, 1908, 2008

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum munkatársaiként először 2006-ban jártunk Hunyad megyében, hogy a leendő Erdély épületegyüttes koncepciójának kialakításához¹ feltérképezzük a vidéket. Így jutottunk el Lozsádra és Rákosdra is, s mivel e két településen találtuk a legtöbb archaikus épületet, 2007 augusztusában ide szerveztünk felmérő tábort.² A terepmunka során az építészek Rákosdon 4 lakóházat és 4 csúrt, Lozsádon 5 lakóházat, 1 ólat és 3 csúrt mértek fel, a néprajzosok pedig az egykori életmód részleteit örökítették meg. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával 2008-ban vásárolt meg egy lozsádi házat és egy rákosdi csúrt, melyeket 2009-ben bontottunk le és hoztunk el a majdani múzeumi bemutatás céljával. Vass Erika 2008 óta a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának keretében végez gyűjtést a térség magyarságának múltjáról és jelenéről.

Mindezen tapasztalataink alapján az alábbiakban bemutatjuk Lozsád népi építészetének 20., illetve 21. század eleji képeit, kitérve a bekövetkezett változások társadalmi és gazdasági hátterére. Az előzőhöz Szabó Imre 1908-ból származó fényképei nyújtottak alapot, melyekre a budapesti Néprajzi Múzeum fotótárában bukkantunk. Ezt az állapotot írta le Kolumbán Samu 1894-ben született tanulmánya is.³ Sajnos a térség néprajzi kutatása igen gyér, így a változásokról nincs szakirodalom, csupán két munkát emelhetünk ki: a *Néprajzi Atlasz* egyik kutatópontja Lozsád volt, melyhez 1968-ban Kósa László végzett gyűjtést,⁴ illetve 2000-ben Messel Balázs írt szakdolgozatot a településről az ELTE földrajz szakán.⁵

A falu a Maros és a Sztrigy találkozásától kb. 5 km-re helyezkedik el, a Magura-patak völgyében. Hunyad megyén belül az adta a sajátos helyzetét,

hogy ez és Csernakeresztúr volt egészen a 20. század végéig magyar többségű. A 19. század végén lejegyzett monda szerint a falu eredetileg közelebb helyezkedett el a Maroshoz és a Déva–Szászváros közötti főúthoz, ám a török pusztítások idején erre a dombok övezte, védett helyre menekültek az emberek. A főbb lozsádi nemzetségek mostani helyükre mint adományozott nemesi birtokokra költöztek, melyekért fegyveres szolgálattal tartoztak.⁶ A 20. század közepére azonban ez az elzártság azt eredményezte, hogy a kollektivizálás elől elvándorolt fiatalok beköltöztek a közeli városokba, és a falu előregedett. A románság aránya megnőtt, a jobb megélhetés reményében sokan jöttek Máramarosból, s így a magyarság számára kedvező arány megbomlott, a fiatalok körében itt is a vegyes házasságok a dominánsak.

A jelenlegi Lozsád település az 1. katonai felmérésen még három külön részre bontható volt. A református templom és környéke a tulajdonképpeni Lozsád, a kishemesek által lakott halmazos település, a vele átellenes dombon helyezkedik el a jelenlegi ortodox templom és környéke – Szamos (1.), Cornetu (2.) Somos (3.) –, a két domb között, a szomszédos Mártinești román faluba vezető út mentén alakult ki a harmadik településrész (Büster (1–2.), Bústér (3.)) –, mely tulajdonképpen együttes falunak tekinthető.

Az 1908-ban rögzített képek értékelésénél nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a kor néprajzkutatói nem a jelen állapotot rögzítették, hanem a számukra érdekesebbnek vélt, régebbi épületeket keresték fel, és így az általuk bemutatott építési gyakorlat egy korábbi állapotot tükröz. Ezt igazolja az is, hogy különösen a személyeket ábrázoló képek mögött a háttérben feltűnő épületek már a változás jeleit mutatják. Hosszas keresgélés során sikerült Lozsád községben még fellelnünk az egyik utolsó, ezzel

¹ VASS Erika – BUZÁS Miklós 2007, 227–266.

² A terepmunkán a szerzőkön kívül a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem építész hallgatói (György Gabriella, Kovács Zsófia, Veres Orsolya) és a kolozsvári Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék hallgatói (Bíró Emese, Csoma Imola, Fazakas Orsolya, Lőrinczi Tünde, Lukács Andrea, Niczuly Enikő és Ternei Orsolya) vettek részt. A 2007. évi tábor a Múzeum saját költségvetéséből finanszírozta, 2008 óta

pedig az *Erdély néprajzi képe a 19–20. században. Alap kutatás a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély tájegységéhez* című OTKA (72428. sz.) kutatás keretében végezzük az erdélyi terepmunkákat.

³ KOLUMBÁN Samu 1894, 238–254.

⁴ KÓSA László 1968.

⁵ MESSEL Balázs 2000.

⁶ KOLUMBÁN Samu 1894, 245–246.

a technológiával épült lakóházat, melyet lebontottunk a leendő Erdély épületegyüttes részére egy vele egykorúnak vélt rákosdi csűrrel egyetemben. Mindkettőt elhagyatott állapotban találtuk, helyben már pusztulásra ítéltettek. A korabeli leírások és az épületek bontása rögzítik számunkra a 20. század eleji kiinduló állapotot.

Az alapvető szerkezeti megoldások akkor a következők voltak: a lakóépületeket, de a melléképületeket is talpas-vázás faszerkezettel készítették, jellemzően fenyő felhasználásával. A talpgerendák, esetenként az épület alatt elhelyezkedő pincék földemgerendái tölgyből készültek, és különösen a pincei földemgerendák nagy keresztmetszetűek voltak. (Míg a lakóház kötőgerendái általában 15–18/15–18-as méretűek, addig a pince gerendázata 25/30 méret körül került kialakításra. Ennek oka az volt, hogy hőszigetelő réteg gyanánt 8–10 cm sártapasztást helyeztek el ebben a rétegrendben.) A talpas-vázás szerkezet kitöltő falazata vízszintes vesszőfonás, bontási tapasztalataink szerint általános volt az a megoldás, hogy a függőleges, nagyjából karvastagságú karókat a felső lezáró gerendába fűrt lyukakba illesztették be, míg alul általában 45 fokosan vezetett vajatot készítettek a talpgerendában, melybe a karó elhelyezése után a karó kimozdulását elkerülendő faszeget ütöttek be. Az így elkészült vázat fonták be vesszőkkel, majd két oldalról sártapasztással látták el.⁷ A lakóépületek esetében a századfordulón a falfelületeket fehérre meszelték, míg a gazdasági épületekről készült fényképek egyszerű simított sártapasztást mutatnak. A követ ekkor csak alapozásra használták, téglá használatáról Kolumbán Samu leírásában nem esik szó, mivel csak a régi épületeket írta le, de az 1908-ban készült fotókon már szerepelnek téglafalás épületek is.

Sajnos korabeli belső fotók nem készültek, így a fűdém szerkezetéről csak a megmaradt épületek alapján állíthatjuk azt, hogy általában mestergerenda nélküli porfűdémeket alkalmaztak. Egyes helyeken ütköztetett deszkafedést használtak, melynek hézagait lécekkel takarták, de bizonyos épületeken a hágatott vagy kétrétegű deszkafedés is megtalálható. Szintén csak a bontási tapasztalatok alapján állíthatjuk, hogy a tetőszerkezet egyszerű szarufás kialakítású volt, érdekessége a viszonylag nagy szaruközök alkalmazása; nagyon gyakran éltek azzal a megoldással, hogy csak minden második

fűdémgerendára jutott egy szaruállás. Ennek a ritka kiosztásnak az oka az volt, hogy igen könnyű fedőanyagokat használtak, lakóházakra, de a gazdasági épületek egy részére is zsindelyfedés készült. A helyi zsindelyfedés érdekessége az, hogy viszonylag hosszú, de keskeny és igen vékony, gyakran csak 5–7 mm vastag zsindelyezést készítettek, ilyen darabokat találtunk a lebontott, már cseréppel fedett ház padlásán. A rákosdi csűr bontásakor figyeltük meg, hogy a fedési mód tulajdonképpen egy rövid deszkafedés volt, mert a zsindelyeket nem hornyolták egymásba, amint az más vidékeken általános volt.⁸ Gazdasági épületeken időnként egyrétegű fedést is vélelmezhetünk a fényképek alapján, lakóépületeken jellemzőbb volt a szabályos, kétrétegű kialakítási mód. Tetőformaként egyértelműen a minden oldalról kontyolt nyeregtető terjedt el. A padlástérbe kerülő füst elvezetése miatt általában szellőzőket alakítottak ki a zsindelyfedésben: a kis magasságú, többnyire ökörszem ablakelven⁹ szerkesztett szellőzőnyílások két-három zsindelysor alatt simultak be a fedésbe. A gazdasági épületek gyakran szalmával fedettek (mint eredetileg a lebontott rákosdi csűr is, mert olyan lécezés furatai maradtak meg, ami a szokásos szalmafedés léctávolságának felel meg), a fényképek tanúsága alapján taposott szalmafedés volt az általánosan használt technológia. A gerinc leterhelését rudakkal biztosították, s habár ez a leterhelési mód egyes épületekről hiányzik, a fotók alapján feltételezhetjük, hogy a gerincsarazást is ismerték.

Érdekességként említjük a tűzkárookra vonatkozó statisztikát: az 1895. évi új építkezésű lakóházaknak Hunyad megyében (városokkal együtt) az épületek 60%-a zsindely- vagy deszkatető alatt létesült, 25%-a zsúp- vagy nádtető alatt, míg falszerkezetben uralkodó a fával vegyes, illetve tiszta boronafal, mellyel az épületek 58%-a rendelkezett.¹⁰ 1896-ban a megye 118 751 darabot kitevő épületállományának 67%-a növényi fedésű volt, és 83% falszerkezete tartalmazott fát is. Mindez annak ellenére, hogy 223 község (közel a községek fele) tiltotta a nád- vagy zsúptető alkalmazását.¹¹

Az utcai kerítések általában deszkából készültek: zárt, kb. embermagasságú deszkázatot kialakítva a telekhatáron. Sajnos kerítésekről, kapukról kevés kép maradt fent, a látható pár elem egyszerű: két oszlop között elhelyezett kiskapu esetenként kis esővédő

⁷ A technológiáról részletesen lásd KOLUMBÁN Samu 1894, 240–241.

⁸ Kolumbán Samu is hasonló tapasztalatról írt: a fenyőfa zsindely mellett létezett a *prestyilla*, amely vékony, durvább kialakítású, csak néhol megfaragott fenyőfa lemez; valamivel hosszabb, de nem szélesebb a zsindelynél, és szegényebb családok alkalmazták. A 19. század végén még a románok körében előfordultak szalma-

fedésű házak, de ilyet már nem találtunk. (Uo.)

⁹ Egyötödnyi magasságban megemelt, tetőre merőleges vagy függőleges síkú deszkafelületen nyitottak szellőzőt, a segédszaruzatot a szellőző felső síkjára illesztették, mely két ellenívvel határolt; a lécezést az így kialakított szarufákra hajlították rá.

¹⁰ *Tűzkárok...* 1898, 42–43.

¹¹ *Tűzkárok...* 1898, 50–51.

tetővel, és mellette – esetleg különállóan elhelyezkedő – dísztelen, enyhe emelkedésű, egyenes záródású deszkakapu. Telken belüli kerítésként több helyen megfigyelhetünk a falszerkezethez hasonlóan készített sövényfonásos kerítéseket, de találhatunk példát a függőleges sövényfonásra is, amikor általában három vízszintes vezető rudat fontak be állított vesszőkkel. Egyik képen (F9283) igen archaikus, egyszerű megoldású kerítést látunk: a leásott vesszők tetején egy vízszintesen vezető rudat helyeztek el, a vesszőket felváltva a rúd egyik, illetve másik oldalára hajtották, és a rudat valószínűleg kötözéssel rögzítették. A csoportkép háttéréként megjelenő, akkor új építésűnek mondható iskola kerítésének viszont már két vezető hevederes, egyszerű léckerítése volt (F9286).

Sajnos a telkek beépítési módjáról csak a leírásokból tájékozódhatunk, a fényképek csupán utalásokat tartalmaznak. A napjainkig megőrződött telekstruktúra, mely a katonai felmérések szerint fokozatosan alakult ki, szabálytalan telkekből álló, a telepviszonyokhoz alkalmazkodó halmazos települést mutat. A településen belül vegyesen helyezkedtek el utcavonalra merőleges „szalag jellegű” és utcavonallal párhuzamos telkek, melyek mindkét esetben két részre oszlottak: a telek lakóház körüli része a tulajdonképpeni gazdasági udvar, melyen a fent felsorolt építmények helyezkedtek el, a telek másik részét pedig a gyümölcsös, veteményeskert alkotta. A két részt általában kerítéssel választották el. A lakóházak – ha a lejtéviszonyok lehetővé tették – a telek északi oldalán előkertesen helyezkedtek el.¹² Az utcavonalra már említetten csak kisebb gazdasági épületek kerültek, elsősorban kamrák, a kisebb ólak pedig általában a házzal átellenes oldalon helyezkedtek el, és a csűr is többnyire ezen az oldalon kapott helyet.

A porta jellemző épületei ekkor a többnyire tornácós lakóépület (1. ábra)¹³ és az általában a telek első részében elhelyezkedő, faváz (gyakran zsilipelt deszkafalú) kamra. A telken hátrébb, a házzal párhuzamos gerinccel helyezkedett el a szekérszint és gyakran istállót magába foglaló, kertelt falú csűr (2. ábra). A szekérszín kapuinak jellegzetessége az volt, hogy gyakorta jármósan alakították ki. Ezzel a megoldással emelték ki a szelemengerendát, hogy a magasan rakott szekér is beállhasson a szín alá. A csűrök mellett több fényképen (F9283, 9282) véletlenszerűen elhelyezkedő, vázas szerkezetű színeket láthatunk az udvarokon: az általában földbe ásott oszlopokra áll-

lított, egyszerű építmények alatt a házból kiszorult dolgokat, illetve szénát is tartottak. Ezek a csak fedett tároló színek annyira hozzátartoztak a kor szükségletéhez, hogy nemcsak ideiglenes fedésekkel, hanem egyes példákön zsindellyel fedetten is kialakították. Az egyik képen (F9284) látható példánál külön szénabedobó ajtót készítettek a padlástérben az egyébként zárt tető megközelítésének céljából. Az általunk bontott rákosdi csűr udvarán egymással közel szemben elhelyezkedve két szín is állt: az újabb csűr istállóval egybeépített, míg az általunk lebontott régebbi kamrát foglalt magába.

Kolumbán Samu leírása szerint a lakóház az utca felé helyezkedő nagy házból (tisztaszoba) állt, mögötte a konyha kapott helyet (innen volt a feljárt a padlásra), melynek hátsó részét kamrának rekesztették le, végezetül az épületet a használt lakószoba zárta.¹⁴ Ezzel ellentétben mind az általunk lebontott lakóház, mind a mellékelt 1908. évi fényképen látható lakóház alaprajzi elrendezése más, és ezt igazolják a Kósa Lászlónál szereplő alaprajzok is. Az egy bejáratos megoldás a téglaszerkezetes épületekkel terjedt el, a talpas-váz (szerkezetnél mind a két-, mind a háromhelyiséges esetekben a konyha előtt lopott tornácot alakítottak ki, melyből a helyiségek nyíltak, illetve általában innen közelítették meg a padlást is. A konyha füsttel teli volta miatt közvetlen átjárás a helyiségek között nem volt. Ez látszik az archív képen is, és ilyen volt az eredeti alaprajza is a bontott épületünknek, továbbá a Kósa László által készített alaprajzi vázlatok is ezt rögzítették. Az épület teljes, általában déli homlokzatán faoszlopos tornácot futtattak végig, amely mellvéddezkázattal készült, és amely előtt általában csak egy pincebejárat helyezkedett el. Az említett fényképfelvételen a pincebejárat fölött egy elsősorban tárolási funkciókat ellátó teraszt alakítottak ki. Ez az alaprajzi elrendezés megfelel a szamosi házvidék típuselrendezésének. Kolumbán Samu is leírta, illetve a Néprajzi Fotótár Hunyad megyére vonatkozó képeit áttekintve egyértelmű, hogy Lozsádon kívül a környék magyarok és románok által lakott településein még 1908-ban igen gyakori volt a kéthelyiséges háztípus, amely csak egy szobából és egy előtornácós konyhából állt.¹⁵ Ettől teljesen eltérő típust képviselnek a dévai csángók háromhelyiséges, középbejáratos lakóépületei,¹⁶ ezekkel tanulmányunkban nem is foglalkozunk, melyek sokkal inkább a Lozsádon az 1930-as években elterjedő

¹² KOLUMBÁN Samu 1894, 239.

¹³ Kolumbán Samu 1894-ben még megemlítette, hogy az akkor réginek számító házaknál a pincegádor fölött fedélkiugrással magtárul szolgáló kamrát helyeztek, mely azonban az akkor új házaknál már nem épült fel, hanem különálló gabonást kezdték építeni, gyakran az utcai kerítésben elhelyezve. A publikált

fényképen 1908-ban még megfigyelhetjük ezt a felépítményt, de ezt már akkor sem használták kamra funkcióval, csupán nyitott verandaként szolgált. (Uo., 240.)

¹⁴ Uo., 240, 242.

¹⁵ Uo., 242.

¹⁶ SZABÓ Imre 1903, 210.

lakóházípus párhuzamának tekinthetők. Ott hamarabb jelent meg a viszonylag modern technológia, megtörtént a kontyolt tetőről nyeregtetőre váltás, megjelentek az oromfalak és a vakolatdíszítések.

A felvételen lévő épület (1. ábra) romjaiban most is áll (3. ábra); a pincelejáratot, a fölötte elhelyezkedő tornácot és a mögötte levő egy helyiséget még nem bontották el. A pincegádor kőfalazata, a kövek elhelyezkedése egyértelművé teszi, hogy a jelenlegi épületrom a részletek nagybani eltérésének ellenére azonos a fényképen szereplő házzal. Ez mindenesetre elgondolkodtat bennünket, hogy a ma fellelt, számunkra részleteiben archaikusnak érzett megoldások a finom részletekben rengeteget változtak az elmúlt 100 év alatt. Lehet-e a ma első ránézésre réginek érzett épületek alapján azt mondanunk, hogy azok korábban is ilyenek voltak, hiszen a könnyen pusztuló elemek, mint pl. egy tornácmellvéd élettartama csak 20–25 év, és a cserélésük során nem mindig törekedtek a korábbi állapot megőrzésére, hanem a kor divatja szerint új megoldásokat alkalmaztak. Ugyanez figyelhető meg az általunk bontott épület tornácoszlopain is, ahol korábbi mellvédkorlát véseteit is megtaláltuk, vagyis egy felújítás során a mellvédet új síkra helyezték.

A ház tüzelőberendezése Kolumbán Samu tanulmányában némi fogalomzavarral szerepelt ugyan (a nyitott, erdélyi típusú tüzelőberendezést is kemencének nevezte), de leírása egyértelműen értelmezhető. Ez alapján a konyha és a szoba közötti falon helyezkedett el az egyes helyeken akkor még megtalálható, nyílt tűzterű tüzelőberendezés, melynek füstjét kürtővel a konyhatérbe vezették át. Leírása szerint a modernebb megoldás ebben az időben az volt, hogy ezt a hagyományos tüzelőberendezést elbontva, annak helyére takaréktűzhelyet építettek. A konyhában csak akkor főztek, amikor a szobában nem volt szükség a fűtésre. Ugyanezen fal konyhai oldalán kenyérsütő kemencét írt le Kolumbán, ahonnan a füst kürtőn keresztül (valójában nem kürtő, hanem szikrafogó) távozott a tetőtérbe.¹⁷ Az általunk bontott épületnél a leírásnak megfelelő falban több periódusra vonatkozó füstjáratokat találtunk, melyek a szobában keletkező füstöt a konyhatérbe vezették át. A konyha fűdémszerkezete a korábbi szikrafogó helyén pótolta, egyértelműen cserélt fűdémszerkezetből állt, amely azt igazolta, hogy korábban az általunk lebontott épület is megfelelt ennek a leírásnak. Kolumbán a harmadik helyiség tüzelőjéről semmit nem említett, de a lebontott házban egy érckályhát találtunk, és a kaláni kályhagyár közelsége miatt feltételezhető, hogy ez a kályhatípus ezen a területen

viszonylag korán elterjedt. Természetesen az sem kizárható, hogy ezt a helyiséget is takaréktűzhellyel fűtötték. Az általunk bontott épület egy későbbi átalakítása során a konyha és a hátsó szoba közötti sövényfonásos falat elbontották, így azon részletek megismerése céljából falkutatást nem tudtunk végezni. Sajnálatos módon a teljes konyha padlózatát becsléseink szerint 25–30 éve felásták, és vastag, 15–20 cm-es rétegben újra döngölték. Így az itt feltételezett kemencének nem találtuk meg a nyomait, és mivel a tulajdonosok a házhoz öröklés útján jutottak, az épület korábbi állapotáról információval nem szolgáltak.

A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve természetéből adódóan a 19–20. század fordulójára hegyezte ki a gyűjtést, Kósa László a szóbeli hagyománnyal akkor gyűjthető állapotokat rögzítette. Ezen adatok megegyeznek Kolumbán Samu gyűjtésének eredményével. A gyűjtés során készült fényképeken is ezt az archaikus világot igyekezett rögzíteni Kósa László, de egy-két képen már a téglából épített tornácszerkezet is megjelent. A szerző által följazolt alaprajzi szisztémák egyértelművé teszik, hogy a módosabb középréteg házai háromhelyiségűek voltak, és középen visszahúzott konyhával rendelkeztek. Kósa László ekkor még egy darab teljes konyhai tüzelőberendezést talált a faluban, melyet részletesen leírt: „A hagyományos konyhai tüzelőberendezést egy helyen találtam, de még nagyon szépen gyűjthető az emlékanyaga. Egységesen a következő mutatkozik: A pitvar bal oldalán, a sarokban nagy lapos sütőkemence van, teljesen körülfogja a padka, neve pank. A kemence mellé épített tűzhelyek újabb eredetűek. Eredetileg a főzés a kemence előtti pankon történt vaslábon és láncon lógó üstben... A pank gyakran az egész pitvart betöltötte úgyhogy oda csak éppen egy személy fért be. A pitvar lepadlásolatlan volt, a füst kiszállt és a tető résein távozott. A pitvarra fonott tapasztott búra borult a cserény, melynek két oldalán ment fel a padlástérbe a füst”.¹⁸ Ez is azt támasztja alá, hogy a kemence, annak elhelyezése és füstfogó berendezése beillik a szamosi házterületbe. Ez a leírás megfeleltethető az általunk bontott épület konyhájának, tüzelőberendezésének is, melynek nyomát sajnos teljesen eltüntették. Kósa László szobai tüzelőt is igyekezett kutatni, de a kandallónak még az emlékét se sikerült megtalálnia, szobai tüzelőként takaréktűzhelyet, illetve kályhát említettek az adatközlői.¹⁹

Az 1910-es évek környékén a szerkezetváltással párhuzamosan a kemence kikerült a lakóházból az udvarra, és mellé helyenként külön helyiségbe nyári konyhát is építettek, de ez nem vált általánossá.

¹⁷ KOLUMBÁN Samu 1894, 241.

¹⁸ KÓSA László 1968, 31.

¹⁹ Uo., 37.

Napjainkra a házi kenyérsütés megszűnte miatt az udvari kemencék többségét is elbontották.

1968-ra a korábbi gazdasági épületek teljesen eltűntek, helyüket az újabb típusú építmények vették fel, ezek közül kettőről is közölt fényképet a gyűjtő. A csűrök mellett két kisebb tyúkólat és egy disznóól–tyúkól–szín együttesét dokumentálta. Ez utóbbi érdekessége, hogy boronafallal készült, de ezt a falszerkezetet az akkori adatközlők már nem érezték jellegzetes épületnek a 19–20. század fordulójára. Összegzőként azt látjuk, hogy az 1960-as évek végén az épületállományban a korábbi épületanyag lakóépületei kisebb módosításokkal még fellelhetők voltak, de az 1908-ban oly jellemző gazdasági épületek, udvaron elhelyezkedő, szalmával fedett színek, jármos, kapus csűrök és az udvari, gabona tárolására szolgáló kamrák eltűntek a településről. A modernizáció ugyanis először a gazdasági épületeken jelentkezett: az 1910–20-as években az új gazdasági épületek első példányait közvetlenül a századforduló után kezdték építeni, uralkodóvá az 1930-as évekre váltak, és kutatásunk tapasztalatai szerint a 21. század elejére teljesen eltűntek a régebbi típusú gazdasági épületek.

A település beépítési módja a 3. katonai felmérés óta nem sokat változott, mai napig jól elkülönül a három falurész. A Büstér és a református templom környéke közti területen egy korábbi uradalom bővítéseként a kollektivizálás során állattartó telepet alakítottak ki, mely napjainkra használaton kívül került, de a lozsádi településrész jelenlegi megközelítése a telepen át haladva biztosított. A falut körbejárva sehol nem találtuk nyomát a 100 évvel korábbi állapotoknak. Az I. világháborút követően a település képe teljesen átalakult, az alapvető építéstechnikák megváltoztak. A technológiai váltás alapja a korábbi sövényfalas építési módot felváltó téglaszerkezet volt. Ez a váltás valószínűleg már korábban is elkezdődött, de csak a háborút követően érezzük általánosnak téglahasználatát.

Az általunk felmért 127-es számú lakóépület érdekes átmenetet képvisel (7. ábra). A korábbi, valószínűleg kéthelyiséges, sövényfalú épület – melynek első szobája a szokásoknak megfelelően alápincézett volt – került bővítésre az utca irányába egy újabb lakószobával. Az épület új része már téglafalazatos, ugyanakkor a megmaradó részen a korábbi falazatot nem bontották el, hanem ahol szükséges volt, plusz fal húzásával erősítették meg a meglévő szerkezetet. Az átalakítással párhuzamosan a korábbi, feltételezhetően faoszlopos tornác helyére mellvédes, téglapilléres tornác került, melynek első pillérközét a későbbiek során kamrának falazták le. Az utcai homlokzaton már az 1960-as évek ablaktípusával találkozunk, de ez valószínűleg egy felújítás során került az

épületbe. Míg a régi épületrészről megtartották a látható födémgerendás porfödémet, addig az új részen már stukatúrozott mennyezet készült. A tetőszerkezet szerkesztési módja hagyományos: két oldalról kontyolt nyeregretető maradt, melyet vízcsendesítővel zártak. Az épület érdekessége, hogy az utcai homlokzaton a magasság emelése céljából füles húzott párkányt létesítettek. A fedése jelenleg cserép. Az új szobát már valószínűleg az építés során falba vésetten kialakított orosz kéménnyel látták el, de a régi épületrészen a födémbe még megfigyelhető a korábbi füstcső áttörés helye.

Felméréseink alapján a 76. számú ház (4. ábra) már téglaszerkezettel épült, oromfali datálása szerint az 1920-as években – esetlegesen korábbi épület helyén. Eredeti állapotában csak kéthelyiséges volt: az utcai oldalon helyezkedett el a szoba, mely alatt igen keskeny pince található, szélessége 1,3 m. Az épület első két helyisége nyílászáróiban teljesen egységes kialakítású, a szoba utcai ablakai, illetve a tornácra nyíló harmadik ablak pallótokos szerkesztésű, külső szárnyai lamellázottak, míg a belső üvegezett kialakítású. A tornácra nyíló ajtók borított kettős ácsatokosak, míg az erre néző ablakok csak egyrétegűek. A tornác jelenleg 60-as években készült szerkezettel beüvegezett, de korábban az utcai ablak ellenére nyitott lehetett. Az épületet az 1960-as években az utcával átellenes oldalon szintén a tornácra nyílóan egy lakószobával bővítették, ezt tanúsítja a mindkét homlokzati irányban elhelyezett kapcsolt gerébtokos hármas ablakszerkezet alkalmazása. A ház régi részének tetőszerkezete székállásos, két állószékes, födémek alulról borítottak, a második helyiség ajtaja fölött helyezkedik el a padlásfeljáró, és a második helyiség előterében falitékát találhatunk, továbbá a szobában is megfigyelhetünk egy üres almáriumfülkét. Jelenleg az első két helyiséget szobaként, míg az újonnan létrejövő harmadik helyiséget konyhaként használják. Az itt elhelyezkedő tüzelőberendezés füstjét az egykori oromfal mellett kialakított, utólag épített orosz kéménybe vezetik, melyet valószínűleg csak a hátsó helyiség építésével egy időben alakítottak ki. Az épület cserépfedésű, a cserépfedést az oromfalak fölé habarcsolással rögzítetten kifuttatták, így feltételezhető, hogy az építéskori. Az épület külön érdekessége az utcai homlokzat viszonylag mives kialakítása, az ablakok fölött elhelyezkedő, nem teljesen végigfutó, húzott szemöldökpárkány, és a lezáró, illetve az ablakokat követő keretezés. Ugyanakkor az egykor épült lakóházakra sokkal inkább a háromhelyiséges kialakításmód jellemző, de előfordulnak négyhelyiséges épületek is. A helyiséghasználatban megfigyelhető, hogy a konyha – vagy nevezzük inkább főzésre alkalmas helyiségnek – általában az épület végében került

kialakításra, ami ellentétes a közép-magyar háztípus gyakorlatával, ahol a konyha a középső helyiségben helyezkedik el.

Összegezve megállapítható, hogy az 1920-as években elkezdődő változás a falszerkezet váltása mellett a tornácok átalakulásával is járt: a korábbi favázás-mellvédes szerkezeteket a téglapilléres szerkezet váltotta föl. Általánosnak mondható a tornác végében a kettős, esetenként kettősnél kicsit szélesebb pillérlezárás és a tornác végében, az utca irányába ablak elhelyezése. A tornácritmusok érdekessége, hogy a bejárati részen, ahol az alápincézettség miatt általában pár lépcsőfokkal áthidalt szintkülönbség van, egy szűkített, a bejárati ajtó méretéhez igazodó pillérközt helyeztek el, míg a megmaradó részekben egyenletes pillérostást alkalmaztak. Több helyen előfordul, hogy egy-egy lezáró pillérközt utólag építettek be, de olyannal is találkoztunk, ahol a tornác mindkét végét helyiséggel zárták le.

Hasonlóan látványos a gazdasági épületek átalakulása is. A korábbi, gyakran hevenyészett csűr- és istállószerkezeteket a lakóépületekhez hasonlóan a téglafalazatú, általában precíz kőművesmunkával megépített melléképületek (csűrök) váltották föl. A csűrök a keleti nyelvterület szokásainak megfelelően kettős funkciót látnak el: a gabonátároláson túl magukba foglalják az istállót (a nagyállattartó istállót is). Az istálló belmagassága általában alacsonyabb a csűrkapu szemöldökszintjénél, és a fölötté levő teret tárolásra használják ki. A 104. számú ház csűrjénél (5. ábra) a vakolatdíszítés szecessziós motívumokat tartalmaz, az istálló bejárata a csűrkapu oldalán helyezkedik el, míg az oromfali oldalon etetőnyílást alakítottak ki a két szellőzőablak között. Az 1920-as évek lakóházához hasonlóan a korábban általános, kétoldalt kontyolt megoldást az egyszerű nyeregteret váltotta föl cserépfedéssel. A cserepek közül a hullámcserep terjedt el leginkább, melyet a korábbi bon cserep mintájára készítettek.

A jelenlegi lakóépületek többségét 1920–1940 között építették, illetve a korábban álló épületeket a kor divatjának megfelelően alakították át. Az építészeti képből még egy jelentősebb épületállomány szelete ismerhető fel, mely az 1960-as évek fellendülését követő újabb típusú, a korábbi hagyományokat nem követő alaprajzi struktúrájú lakóházakban ölt képet (6. ábra). Ezekben az esetekben a kor igényeinek megfelelő típusterveket vettek át: megjelentek az

alacsony tornyos, padlástérre szellőzőablakot nyitó, jellegzetes román típusú homlokzatok, és az alaprajzi szervezés is átalakult: gyakran háromnál több helyiséges házakat építettek, melyeknél megjelent a középfolyosó. Ezeknél a házaknál sem új telepeket vontak beépítés alá, hanem a korábbi épület telkén alakították ki az új lakóépületet.

Az 1960-as éveket követően a migráció igen jelentős mértéket öltött, a munkaképes fiatalság többsége a nehéz közlekedési viszonyokat nem vállalva a közeli városokban talált komfortosabb lakóhelyet, ahol abban az időben könnyebbnek tűnt a megélhetés. Ennek következtében újabb építkezések kevés kivételtől eltekintve nem történtek a településen. Egyedüli az az YTONG téglából épülő ház, melyet 2010 nyarán láttunk: a máramarosi származású család fia Olaszországban dolgozik vendégmunkásként, az általa hazaadott pénzből készül az emeletes ház. A rendszerváltás után is inkább csak a korábbi meglévő épületeket korszerűsítették, egyre több helyen megjelent a házban belüli fürdőszoba, de ez még napjainkra sem mondható általánosnak a településen. A rendszerváltás nem javított a munkakörülményeken, így különösen a magyarok által lakott településrészekben csak az idősebbek maradtak helyben, a fiatalok, ha tehetik, továbbra is az elköltözést választják. Az egyedül maradt idősöknek pedig a meglévő házak is nagyon bizonyulnak, s többnyire a mindennapi élettér csak a konyhára terjed. Mezőgazdasági munkával csak kevesen foglalkoznak, a földek nagy része parlagon áll, így a csűrök nem töltik be egykori funkciójukat, inkább csak a felesleges tárgyak tárolására használják azokat.

Tanulmányunkban bemutattuk, hogy Lozsád építészeti képe az elmúlt 100 évben jelentősen átalakult, az 1894-ben, illetve 1908-ban még megfigyelhető épületállomány az életmód változásával szinte teljesen elpusztult, viszont a felsorolt dokumentumok és az épületbontás révén jól rekonstruálható. Az I. világháborút követő fellendülés éveiben a kor igényeinek megfelelően új építészeti karakter jelent meg. A falu 1960-as évekbeli átalakulásának nyomait még megtalálhatjuk a településen, de az elvándorlás miatt a későbbi időkben új ház szinte alig épült. Napjainkban olyan új telepítő erő nem éreztünk, mely az épületállomány újrahazsnosítását eredményezné (üdülő, intenzív mezőgazdasági termelés), így a falu előregedése és a lélekszám csökkenése lassan odavezet, hogy a település elnéptelenedik.

Irodalom

KOLUMBÁN Samu

1894 Lozsád és népe, *Ethnographia*, V, 238–254.

KÓSA László

1968 Lozsád, *Magyar Néprajzi Atlasz*, Kézirat, MTA Néprajzi Kutatóintézet Adattára, R. 49.

MESSEL Balázs

2000 *Egy erdélyi magyar zsákfalú, Lozsád bemutatása társadalomföldrajzi és gazdaságföldrajzi jellemzői alapján*, Szakdolgozat, ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest.

SZABÓ Imre

1903 A dévai csángó-székely telepések lakása és lakásberendezése, *Néprajzi Értesítő*, IV, 208–221.

TÜZKÁROK...

1898 *Tűzkárok 1895. és 1896. évben*, Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.

VASS Erika – BUZÁS Miklós

2007 Az Erdély épületegyüttes a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. Telepítési koncepció 2006. november, *Ház és Ember*, 20, 227–266.

Două imagini. Jeledinți, 1908, 2008

(Rezumat)

În 2006 am fost pentru prima oară în județul Hunedoara în calitate de colaboratori ai Muzeului Etnografic în Aer Liber din Szentendre (Ungaria) cu scopul de a prospecta regiunea pentru realizarea viitoarei concepții a patrimoniului construit din Ardeal. Așa am ajuns și la Jeledinți și Răcăștia; dat fiind că în aceste două localități am găsit cele mai multe clădiri arhaice, aici am organizat o tabără de prospectare în august 2007.

În studiul nostru prezentăm cât de mult s-a schimbat în ultimii 100 de ani imaginea arhitecturală a localității Jeledinți din județul Hunedoara, patrimoniul construit existent în 1894, respectiv în 1908, s-a distrus aproape în totalitate în urma schimbării stilului de viață. În anii de prosperitate de după primul război mondial, conform cerințelor epocii, a apărut un nou stil arhitectural. Localitatea încă păstrează urmele transformărilor din anii 1960, dar din cauza emigrărilor, în perioada următoare nu s-au mai construit case noi aproape deloc. În zilele noastre se pare nu că nu există forță nouă care să realizeze revalorificarea patrimoniului construit, iar îmbătrânirea satului și scăderea numărului locuitorilor vor conduce în timp scurt la depopularea satului.

Two images. Lozsád (Jeledinți, Hunedoara county), 1908, 2008

(Abstract)

We went for the first time to Hunyad (Hunedoara) county in 2006 as collaborators of the Open-Air Ethnographic Museum in Szentendre (Hungary) to make a survey of the region for completing the future conception of the architectural patrimony of Transylvania. This is how we got to Lozsád (Jeledinți) and Rákost (Răcăștia) too; since in these two villages we had found the highest number of archaic buildings, we organized the survey camp here in August 2007.

In our study we present that the architectural image of Lozsád, in Hunedoara county has significantly changed in the last 100 years. The built patrimony that existed in 1894 and in 1908 has been almost totally destroyed due to changes in lifestyle. During the years of prosperity following the first World War a new architectural style appeared according to the demands of the era. The settlement still preserves traces of changes it underwent in the 1960's, but due to the emigration of the inhabitants new houses have rarely been built in the latter period. There is no settling force that could revalue the built patrimony (resort, intensive farming), and this way the aging of the villagers and decrease in the number of inhabitants will swiftly lead to depopulation of the settlement.

1. ábra Lozsádi lakóház 1908-ból. Szabó Imre felvétele, 1908.
Néprajzi Múzeum Fotótára, F9280

2. ábra Lozsádi csűr 1908-ból. Szabó Imre felvétele, 1908.
Néprajzi Múzeum Fotótára, F9281

3. ábra Az 1908-ban még ép állapotában fotózott ház maradványa.
Lozsád, 62. Buzás Miklós felvétele, 2006

4. ábra Lozsád, 76. sz. lakóház. György Gabriella felvétele, 2007

5. ábra Új típusú csűr, Lozsád, 104. sz. telken.
Buzás Miklós felvétele, 2007

6. ábra Utcakép. Vass Erika felvétele, 2009

588